

چکیده

تهاجم مغول‌ها در قرن هفتم هجری پیامدهای بسیاری را به دنبال داشت. ویرانی بسیاری از شهرها و روستاها، کاهش جمعیت، کاهش تولید و فروپاشی اقتصادی، کاهش عایدات حکومتی و از بین رفتن نیروهای مولد جامعه، زوال تجارت و فروپاشی امور مالی از آن جمله بود.

غازان‌خان به عنوان هفتمین ایلخان مغول در ایران، وارث سرزمینی شده بود که ویرانی‌های بجای مانده از گذشتگان و اجدادش، وی را بر آن داشت تا به منظور دستیابی به اهدافش، گسترش قلمرو حکومت، تثبیت قدرت و ایجاد حکومت متمرکز و برتری در جهان اسلام، اصلاحات همه جانبه‌ای را آغاز کند.

پژوهش حاضر، کوششی است در باب بررسی پیامدهای تهاجم مغول‌ها به شهرها و نواحی ایران، و بدست دادن تصویری روشن از زمینه‌های اصلی بروز بحران در زندگی روستایی و شهری دوره مغول و به دنبال آن اصلاحات و اقدام‌های غازان‌خان برای بازگرداندن ایران به وضعی مطلوب تا هم حکومت مرکزی را تقویت کند و هم با پرکردن خزانه مملکت چند صباحی بیشتر در قدرت باقی بماند.

به همین منظور، برای تدوین پژوهش از روش توصیفی و تحلیل تاریخی استفاده شده است، در نتیجه، ابتدا وضعیت اجتماعی و اقتصادی روستاها و شهرهای ایران در دوره مغول توصیف شده و آنگاه اصلاحات و اقدام‌های غازان‌خان در حوزه مناسبات روستایی و شهری مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

شهرهای ایران به دنبال تهاجم مغول‌ها ویران و مناسبات شهری در آن رو به زوال و نابودی گذاشت.

جمعیت شهری کاهش چشمگیری یافت و شهرهای بزرگ به شهرهای کوچک و شهرهای کوچک به روستا و ده تبدیل شدند. البته در بعضی مناطق با موارد استثنایی نیز رو برو هستیم، از جمله شهر تبریز و مراغه به

دلیل پایتخت بودن نه تنها ویران نشدند، بلکه رشد قابل توجهی نیز داشتند. به دنبال کاهش جمعیت،

کاهش تولید شهری، از دیگر پیامدهای این تهاجم بود. صنایع و کارگاههای تولیدی به دلیل فقدان نیروی

کار و ناامنی بازارها تعطیل شدند، و لذا تولید شهری جای خود را نه به طور کامل به تولید طبیعی و

عشایری داد. این امر نه تنها کمکی به مناسبات روستایی و شهری نمی‌کرد بلکه در جهت نابودی آن پیش

می‌رفت و سبب تسلط هرچه بیشتر جمعیت کوچرو بر روستاها و شهرها می‌شد. هرچه بر روند گسترش

تضاد بین کوچروها و یک‌جانشین‌ها افزوده می‌شد، عایدات حکومتی کاهش چشمگیرتری پیدا می‌کرد.

وجود انواع و اقسام مالیات و عوارض در این دوره نه تنها بر عایدات حکومتی نمی‌افزود، بلکه با نبود

قوانین مدون و مدیریت امور مالیاتی و زیاده ستانی‌های حکام و عوامل مالی، به عاملی مخرب و تشدید کننده بحران اقتصادی تبدیل شده بود .

در چنین شرایطی غازان خان چاره‌ای جز اصلاحات نداشت. برای نیل به این منظور اصلاحاتی را در زمینه‌های قضایی، دیوانی، لشکری، مالی و مالیاتی، یکسان‌سازی اوزان و مقادیر ، اصلاح نظام پولی و اصلاح فرهنگی آغاز کرد. اصلاح در برخی حوزه‌های قوانین و مقررات و افزایش عایدات و تولید اقتصادی و ادامه روند آن بعد از غازان خان همراه با دستاوردهای خوبی بوده است، اما با وجود این موفقیت‌ها ، شاهد ناکامی اصلاحات در زمینه‌های گسترش مناسبات شهری و شهرنشینی و اصلاح روابط بین کوچروها و یک‌جانشین‌ها، هستیم .

کلید واژه گان :

مغول ، غازان خان ، اصلاحات اقتصادی ، شهر، مناسبات شهری ، مناسبات کوچروی، مناسبات روستایی

مقدمه:

دوره حاکمیت یابی مغولان و تشکیل حکومت ایلخانی در ایران یکی از دوره های مهم و سرنوشت ساز تاریخ این کشور محسوب می شود. تهاجم مغولان برای نواحی عمده ای از ایران سرنوشت شومی را به ارمغان آورد و مناطقی آباد و پیشرفته را به ویرانی و تباهی کشاند و حیات روستایی و شهری ایران را دستخوش انحطاط کرد. پس از فرونشستن غبار حملات مغول ها، نابسامانی های سیاسی ناشی از شیوه حکمرانی مغولان به کشمکش های نظامی و ظهور نارضایتی های داخلی انجامید. عدم توجه حکام مغول به ساختارهای سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی موجود جامعه، بر دامنه ویرانی ها و انحطاط حیات شهری ایران افزود.

مغولان در جریان ورود و استقرار خود در ایران، نظام اجتماعی کوچرویی را که نسبت به تجربه اجتماعی ایرانیان در شرایط بسیار ابتدایی تری قرار داشت مسلط کردند. این نظام بیش از هر چیز وابسته به آب و مراتع بود، که آنان را به عنوان یک نیروی بیابانگرد، به ناچار از نقطه ای به نقطه ای دیگر می کشاند، و لذا هرگونه مانع و سدی را که در مقابل خویش می دیدند، بدون توجه به تبعات و پی آمدهای آن نیست و نابود می کردند.

پس از غلبه مناسبات ایلاتی و کوچرویی بر مناسبات یک جانشینی، شهرها در ایران از پیشرفت بازماندند. با آنکه حکام مغول تا دوره غازان خان اقدام های مؤثری را در جهت تغییر این شرایط به نفع جوامع شهری و روستایی صورت ندادند، اما ایلخان مزبور و وزیر او رشیدالدین فضل الله با درک درست از زمان و مکان و این که سیاست های پیشین مغولان، که بر مناسبات ایلی و کوچرویی تکیه داشت، در مقابل ساختار و سنت های حاکم بر ایران و مناطق متصرفی آنان به شدت ضعیف می باشد، اصلاحاتی را در حوزه اقتصاد روستایی و شهری طراحی و اجرا کردند. برای بررسی و فهم ماهیت و جهت گیری برنامه های اصلاحی مورد بحث، بایستی زمینه هایی را که سبب ساز این تغییر در سیاست ایلخانان شده است مورد توجه قرار گیرد.

مسئله پژوهش: براساس طرح موضوع فوق مسئله اصلی تحقیق حاضر به موضوع ارتباط زمینه های بروز بحران در اقتصاد شهری دوره مغول و راه حل های موجود در برنامه اصلاحی غازان خان برای رفع آن مشکلات مربوط می شود.

سؤالات پژوهش : ۱. زمینه‌های اصلی بروز بحران در زندگی شهری دوره مغول تا عهد غازان خان چه بود؟
۲. غازان خان با چه تدابیری در صدد چاره‌جویی برای رفع آن عوامل برآمد. ۳. میزان کارآمدی و تأثیرگذاری برنامه‌های اصلاحی غازان خان در زمینه احیای مناسبات شهری تا چه حدی بوده است؟
فرضیه های پژوهش: ۱. کاهش جمعیت و تولید و گسترش تضاد بین زندگی کوچرویی با مناسبات روستایی و شهری و نظام مالیاتی مغولان , منجر به بروز بحران در زندگی روستایی و شهری دوره مغول بوده است. ۲. غازان خان با انجام اصلاحاتی در زمینه های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و سیاسی نظامی در صدد رفع بحران های موجود برآمد. ۳. غازان خان با اجرای اصلاحات فوق , تغییراتی را در جهت احیای مناسبات روستایی و شهری ایجاد نمود.

اهداف پژوهش : ۱. تلاش در جهت تعیین نتایج و پیامدهای هجوم مغولان به ایران در حوزه اقتصاد شهری.
۲. تبیین وضعیت رویارویی دو نظام کوچرویی و یک‌جانشینی. ۳. بررسی فرایند گذار شیوه حکمرانی و اندیشه‌های غالب بر مغولان به حکمرانی و طرز تفکر ایرانی. ۴. تبیین برنامه اصلاحی غازان خان در حوزه اقتصاد شهری.

اهمیت پژوهش: موضوع حاضر از چند جهت قابل بررسی و حائز اهمیت است. این موضوع ابتدا از نظر اوضاع اقتصاد شهری ایران عصر مغول و سپس توسعه این طرح در بین سایر رشته‌های موضوعی مورد مطالعه عهد مغول در خور توجه است. اهمیت این امر از آنجایی معلوم می‌شود که نظام اقتصادی خاصی در ایران شکل می‌گیرد و تا مدت‌های مدیدی در ایران (به طور تقریبی تا عصر قاجار) ادامه می‌یابد. از لحاظ اقدام‌ها و اصلاحاتی که توسط غازان خان و رشیدالدین فضل الله به اجرا در آمد، و تأثیراتی که بر اقتصاد شهری ایران برجای گذاشت، و مهم‌تر از همه ضرورت‌های فهم موانع توسعه نیافتگی تاریخی ایران قابل توجه و تأمل است.

پیشینه پژوهش : تحقیقی که به صورت ویژه به بررسی تأثیر اصلاحات اقتصادی غازان خان بر شهرهای ایران بپردازد وجود ندارد. اما پیرامون وضعیت اقتصادی ایران در دوره مغول و یا اصلاحات غازان خان، تاکنون آثار چندی در داخل و خارج از کشور به رشته تحریر در آمده است که از آن جمله می‌توان به تاریخ مغول در ایران تألیف "برتولد اشپولر"، دین و دولت در ایران عهد مغول تألیف "دکتر بیانی" و تاریخ مغول تألیف "عباس اقبال" اشاره کرد. هیچ‌کدام از آثار فوق به طور اختصاصی به وضعیت شهرهای ایران در آن دوران،

یا تأثیر اصلاحات غازان خان بر شهرها نپرداخته است. بررسی کتاب شناسی این آثار در صفحات بعدی خواهد آمد. کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول اثر "و. و پطروشفسکی" با آنکه مباحث بیشتری از سایر کتاب‌های یاد شده در خصوص اقتصاد ایران عهد مغول در بر دارد، اما بیشتر مباحث آن به مسائل روستائینی و اقتصاد کشاورزی آن دوران اختصاص یافته و مباحث آن بر وضعیت اقتصاد شهری آن دوره معطوف نیست. با این وجود اثر فوق به خوبی زمینه‌های بروز بحران اقتصادی در ایران عصر مغول را مورد توجه قرار داده و به اصلاحات اقتصادی غازان خان و تأثیر آن بر احیای کشاورزی ایران پرداخته است که از حیث پژوهش ما ارزشمند و قابل تأمل است. اثر دیگری که از حیث بررسی اصلاحات غازان خان و همچنین مسائل روستاها و شهرهای ایران عصر مغول دارای اهمیت می باشد کتاب مالک و زارع در ایران تألیف «خانم لمبتن» است فصل چهارم این کتاب با عنوان مغول و دست برداشتن آنان از سنت به برخی از مناسبات حیات روستایی و شهری ایران پرداخته و این دوره تاریخی را از دورانی که بیش از همه در رکود کشاورزی و در نتیجه موجب گسترش زمینهای بایر شده است، یاد می کند. از جمله مباحث مورد توجه و قابل اعتنا در این اثر، بررسی وضعیت ملکداری و کشاورزی و به دنبال آن وضع مالیاتی ایران و اثرات نامطلوب آن بر روستاها و شهرها می باشد. در نتیجه تغییرات سیاسی و اقتصادی مزبور، غازان خان را بر آن داشت تا یک رشته اصلاحات را آغاز نماید.

این کتاب مورد انتقاد شدید پطروشفسکی قرار گرفته است. زیرا نویسنده مالک و زارع وضع روستاییان ایران را تا آغاز قرن سیزدهم میلادی، قابل تحمل دانسته و معتقد است، تنها غلبه مغول تعادل میان طبقات مختلف جامعه را برهم زد و رسم و سنت کهن خود مختاری جماعات روستایی را بر انداخت. او همچنین وضع روستاییان ایران را در عهد خلفا کمال مطلوب می داند و حال آنکه قیامها و اعتراضات بزرگ روستاییان و سنگینی بار مالیاتها در آن زمان، خلاف آن را ثابت می کند. پطروشفسکی، درباره خود مختاری جماعات روستایی نیز کاملاً با لمبتن مخالف است و اعتقاد دارد که این خود مختاری، مدتها پیش از تهاجم مغول، بر اثر نه تنها فشار نظامیان اقطاع دار بلکه از هم پاشیدگی و تجزیه داخلی جماعات روستایی رو به انحطاط نهاده بود. (پطروشفسکی، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۱۰)

در جلد پنجم تاریخ ایران کمبریج بخش ویژه‌ای به اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره ایلخانان به قلم "پطروشفسکی" اختصاص داده شده است که در آن نویسنده به پی‌آمدهای حمله مغولان به ایران و

وضعیت شهرهای ایران در قرن هشتم هجری و همچنین اصلاحات غازان خان و ادامه روند انتقال موقت نقش سیاسی در کشور از مغولان صحراگرد به دیوانسالاری ایرانی که از همان روزهای نخست ورود مغولان و با به کارگیری خاندان های ایرانی دیوانسالار در کارهای اداری و اقتصادی، مانند خاندان جویینی، آغاز شده بود و تأثیر آن بر بهبود اقتصادی، بخصوص در زمینه کشاورزی می‌پردازد. پطروشفسکی در این بخش با بررسی نظام مالیاتی دوره ایلخانان و تأکید بر عوامل انحطاط اقتصادی ایران عصر مغول تلاش کرده تا نمایی از مناسبات اقتصادی این دوره را با کمک اطلاعات به دست آمده از منابع ترسیم کند. در این کار پی آمدهای تحولات سیاسی را بر این بخش از نظر دور نداشته است.

توجه به ساختارهای اجتماعی و اوضاع عمومی شهرها و روستاها و تلاش برای ترسیم هرم طبقاتی در این دوره نیز باعث شده است تا خواننده بتواند یک تصویر کلی از وضعیت اجتماعی در ذهن ایجاد کند. البته لازم به ذکر است، پطروشفسکی بر این باور است که تأثیر مخرب هجوم مغولان بر ساختار اجتماعی ایران، به مراتب کمتر از سازمان اقتصادی بوده است. پطروشفسکی در این تحلیل اول اینکه، به نوسان ارزش پول و روند ضرب سکه واحد در دوره حاکمیت ایلخانان توجه نداشتند، درحالی که یکی از ارکان اصلی اقتصاد، مسکوکات رایج در یک کشور است که هرگونه نوسان و تغییر در اوزان و عیار آن یکی از مهم ترین علل افت اقتصادی است. دوم اینکه، بین روند رشد اقتصادی در شهرهایی که به طور مستقیم مورد تاخت و تاز مغولان واقع شدند و شهرهایی که از تیررس حملات آنان به دور مانده و در سایه ارسال هدایا و قبول ایلی و پرداخت خراج از تبعات و پیامدهای ناگوار تهاجم در امان ماندند، تفکیکی قائل نشده است.

اثر دیگری که از جهت بررسی وضعیت شهرهای ایران در دوره مغول و ایلخانان اهمیت دارد، کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی تألیف «گای لسترنج»^۱ است که نویسنده در آن توصیف دقیق و گسترده ای از اوضاع جغرافیایی ایران و بین النهرین و آسیای مرکزی از آغاز ورود اسلام تا هجوم تیمور به دست می‌دهد. این کتاب نیز تنها به بخش کوچکی از موضوع مورد پژوهش این رساله اشاره کرده است.

«مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن» در دو جلد در سال ۱۳۷۹ از سوی دانشگاه شهید بهشتی منتشر گردید. هجوم مغول و پیامدهای آن عنوان سمیناری تاریخی بود که با همکاری گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی و سایر گروه های تاریخ در دانشگاه های تهران و شهرستانها در

خرداد ماه ۱۳۷۶ در دانشگاه شهید بهشتی برگزار گردید. مقالات ارائه شده در این سمینار در حوزه های مختلف تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی عصر مغول بوده است. در هر جلد منتشره از این سمینار ۲۹ مقاله به چاپ رسیده است که بعضی از آن مقالات از حیث پرداختن به مسائل مورد نظر در این پژوهش قابل توجه می باشد.

در سال های اخیر همایش ها و کنفرانس های متعددی در داخل کشور در زمینه بررسی ایران عصر مغول و ایلیخانان و با توجه خاص به شهرهای مهم این دوره، برگزار شده است. یکی از این همایش ها گنگره/حیای ربع رشیدی در تبریز بود که در آن مقاله های بسیاری در این خصوص ارائه شد ولی متأسفانه تنها چکیده مقاله های آن همایش منتشر شده است.

در سال ۱۳۸۲ پایان نامه ای تحت عنوان «رشد یا زوال شهرهای ایران در دوره ایلیخانی» توسط علیرضا خزایی، در مقطع دکتری دفاع شد که در آن نویسنده به وضعیت شهرهای ایران در قرون هفتم و هشتم هجری پرداخته است. از جمله نکته های قابل توجه در این پژوهش، ارائه عوامل تأثیرگذار دیگری علاوه بر حمله مغولان بر شهرهای ایران، همچون عناصر طبیعی، جاده های تجاری و موقعیت مذهبی به عنوان عوامل تأثیرگذار بر این ویرانی هاست. در نتیجه حمله های مغولان بر همه شهرهای ایران آثار یکسانی نداشته است و شهرهای ایران در این قرون دچار تغییرهای عمده ای شدند. براساس نتایج به دست آمده در آن پژوهش شهرهای بسیار به بزرگ و متوسط تبدیل شدند و در نتیجه، تعداد شهرهای بزرگ و متوسط افزایش داشته است. همچنین، شهرهای نواحی شرقی ایران دستخوش زوال و نابودی شده، و بالعکس شهرهای نیمه غربی شرایط مساعدی برای رشد و توسعه پیدا کرده اند. در پایان نیز با توجه به آمار حیات شهری ایران چنین نتیجه می گیرد که تعداد شهرهای زوال یافته به طور تقریبی با شهرهای رشد یافته در این دوره برابر است.

از این رو، با توجه به اهمیت مناسبات شهرنشینی در تاریخ ایران و خاصه تأثیر اصلاحات اقتصادی غازان خان بر حیات شهری ایران، انجام تحقیقی مفصل در این موضوع اهمیت پیدا می کند.

مفاهیم پژوهشی: مهم ترین مفاهیم پژوهشی در این تحقیق که احتیاج به تعریف و تبیین دارند عبارت اند از: مناسبات شهری، مناسبات کوچرویی، نظام روستایی، نظام شهری، نظام اقتصادی و اصلاحات اقتصادی.

از جمله مفاهیمی که در این پژوهش از آن استفاده شده، مناسبات شهری است. مهم‌ترین مسئله در حیات شهری وجود جامعه‌ای با ثبات و پایدار است که در آن مناسبات خونی و قبیله‌ای، ارتباط‌های خانوادگی و دودمانی هیچ جایی ندارند، و بر عکس، وجود اصناف و به تبع آن مقررات و قوانین مربوط به تقسیم کار، حضور گروه‌های مقنن و قانون‌گذار، تشکیل نهادهای مختلف، تکامل ابزارهای تولیدی، ورود به مرحله کالا و پول، رفتار براساس ملاک‌های منطقی و سود جویانه، پیدایش ذوق‌ها و هنرها و گروه‌های فن‌سالار و طبقات اجتماعی، گرایش به سمت آسایش طلبی و آرامش خاطر و فقدان روحیه جنگ طلبی، از ویژگی‌های عمده آن محسوب می‌شود.

البته لازم به ذکر است که پیدا شدن شهرها همواره با ضرورت‌هایی همراه است که از میان آن‌ها سه عامل، وجود تولید اضافی، مواد غذایی و رشد و برقراری نظام حمل و نقل و برخورداری از سطح معینی از پیشرفت‌های تکنیکی، اهمیت بیشتری دارند. این سه ضرورت از آنجا ناشی می‌شود که حرفه اصلی ساکنین شهرها دیگر تولید غذا نیست و باید به وسیله شبکه‌های حمل و نقل از مراکز تولید به آنجا حمل شود. علاوه بر اینها، برخورداری از سطح معینی از رشد صنعت دستی عاملی ضروری برای برطرف کردن احتیاج‌های جامعه شهری است

جنبه دیگر حیات شهری، دگرگون شدن نهادهای اجتماعی است که هرکدام از نظر شکلی یعنی سازمان و وظایف، اهمیت و اعتبار و همچنین ارتباط با یکدیگر حالتی به طور کامل اختصاصی به خود می‌گیرند. به همین خاطر، در مواردی دیده می‌شود که شهرها هرکدام دارای وظیفه یا وظایف معینی هستند و این وظایف در شکل و طرز ساختمان آن‌ها تأثیر عمیقی دارند.

مفهوم دیگر در این پژوهش مناسبات کوچ‌رویی است. کوچ‌نشینی یا کوچ‌رویی شیوه زندگی انسان‌هایی است که به طور معمول در چادر زندگی می‌کنند و اغلب آن‌ها در جستجوی چراگاه برای حیوانات خود از نقطه‌ای به نقطه دیگر می‌روند. واژه کوچ‌نشینی گاهی در مورد انسان‌هایی که محل اقامت و کار ثابتی ندارند و از یک منطقه به منطقه دیگر می‌روند به کار می‌رود که با مفهوم مورد نظر در این پژوهش تفاوت دارد.

محور اصلی زندگی کوچ‌نشینی صحرا و چراگاه و دامداری است. ظرفیت چراگاه، یعنی رابطه میان تعداد حیوانات و میزان علوفه موجود در مراتع، عامل تعیین‌کننده است. ساخت اجتماعی جامعه ایلی شامل، گروهی از انسان‌هاست که به زبان یا لهجه خاصی صحبت می‌کنند، صاحب فرهنگ مشترکی هستند که آن‌ها

را از سایرین متمایز می‌کند، دارای یک واحد اجتماعی منسجم هستند، احساس پیوستگی جمعی دارند، و زیر نام مشترک و مشخصی خوانده می‌شوند، یا خود را به آن نام می‌خوانند. از ویژگی‌های دیگر این اجتماعات، تفوق حالت پدرسالاری است. این اجتماعات حالت متحرک و اغلب مبارزه جویانه دارند که لازمه زندگی شبانی است. سوارکاری و جنگ‌جویی از فعالیت‌های رایج و درعین حال، از عوامل زمینه ساز اقتدار سیاسی آنهاست.

اقتصاد کوچ نشینی نه تنها مرحله بدوی اقتصاد کالایی را دارد، بلکه مجموعه نیازهای ابتدایی زندگی آنان را در برمی‌گیرد. تولید آنان به دو دسته مواد خام و ساخته شده تقسیم می‌شود. مواد خام اقتصاد ایلی شامل شیر، پشم و گوشت می‌شود. تولید ساخته شده نیز به گونه‌ای است که نیاز به سرمایه‌گذاری و تخصص ویژه و پیچیده ندارد و از تغییر شکل مواد خام حاصل می‌شود و احتیاجات عمده و ابتدایی ایل نشینان را فراهم می‌کند. چون قسمت بیشتر تولید به مصارف داخلی می‌رسد، یا در اختیار گروه‌های خویشاوند قرار می‌گیرد، بنابراین، مبادله یا فروش نقش چندانی ندارد و مناسبات اقتصادی آنان به صورت کالا به کالا با خویشان و بخش کوچکی نیز به کار تجارت می‌پردازند که تولید این نوع کالاها به ویژه در زمینه صنایع دستی به عنوان راهی در جهت تقویت اقتصاد معیشتی مورد توجه قرار می‌گیرد. وجود این نوع اقتصاد خود عاملی در گرایش به زندگی کوچ‌نشینی است. این اقتصاد ایجادکننده شیوه خاصی از زندگی است که به طور متوسط اجتماع آنها در کوچک‌ترین واحدهای اجتماعی و از جامعه‌های اولیه کشاورزی نیز به مراتب کوچک‌تر است.

نظام روستایی از اصطلاحات دیگری است که در این پژوهش از آن استفاده شده است. این نظام واحدی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی و مرکز تجمعی از مردم یکجانشین است که قسمت اعظم درآمد آنها از کشاورزی تأمین می‌شود و شرایط بالقوه‌ی خود کفایی را نیز در خود دارد. علاوه بر آن عرف به منزله مبنای تعیین کننده‌ی در تبیین مسائل و تعیین حدود بهره برداری و مالکیت اراضی و حل مشکلات تلقی می‌شود و مردم روستایی بی‌نیاز از مقررات مدون، در بسیاری از امور معضلات خود را از این طریق مرتفع می‌کنند.

نظام شهری اصطلاح دیگری است که در این پژوهش استفاده شده است. این نظام مجموعه‌ای از شهرهای وابسته به یکدیگرند که ساخت نظام سکونت‌گاه‌های شهری یک ناحیه، منطقه و سرزمین را پدید

می‌آورند. البته لازم به ذکر است که نظام شهری تنها به ساخت کالبدی مجموعه سکونت‌گاه‌های شهری محدود نمی‌شود، بلکه جریان‌ها و ارتباطاتی را در برمی‌گیرد که بین آن‌ها وجود دارد. این جریان‌ها عبارت‌اند از: جمعیت، سرمایه، عوامل تولید، عوامل فرهنگی، ایده‌ها، اطلاعات و نوآوری‌ها. از این‌رو نظام‌های شهری به طور مستمر خود را با تغییر ساختارهای شهری و ارتباطات خارجی آن‌ها انطباق می‌دهند. نظام اقتصادی، مفهوم دیگر در این پژوهش است که عبارت است از مجموعه مرتبط و منظم عناصری که به منظور ارزشیابی و انتخاب در زمینه تولید، توزیع و مصرف برای کسب بیشترین موفقیت فعالیت می‌کند. با این تعریف به آسانی می‌توان بین نظام اقتصاد شبانی (کوچروبی) و نظام اقتصاد روستایی و شهری تفکیک قائل شد. اقتصاد کوچ‌نشینان براساس پرورش و نگهداری دام استوار است، اما باین حال بیشتر آن‌ها کم و بیش به فعالیت‌های کشاورزی نظیر زراعت و باغداری نیز می‌پردازند. اگر چه این امر در باره مغولان که مورد بحث ما در این پژوهش است، صادق نمی‌باشد. واحد تولید در بین کوچ‌نشینان خانوار است که یک واحد مصرف نیز هست و از خصوصیات بارز آنان به‌شمار می‌آید. تعیین وظایف اعضای خانوار و توزیع محصولات بر مبنای نیاز هریک از اعضای خانوار از اختیارات رئیس است که به شکل آمرانه انجام می‌گرفت.

فعالیت‌های اقتصادی در این نظام به طور تقریبی، به دامداری محدود می‌شد. صنعت نیز بسیار محدود و منحصر به تولید وسایل و ابزار ابتدائی بود. جنگ از عوامل مهمی بود که گاهی اوقات موجب پیشرفت صنعت می‌شد و به همراه خود تخصص در زمینه ابزار جنگی را به وجود می‌آورد، و عامل اسیران جنگی عامل مهم دیگری بودند که به انتقال روش‌های تولیدی در میان اقوام می‌پرداختند. بازرگانی به مفهوم امروزی وجود نداشت و هدف از مبادله، مازاد تولید و فقط رفع نیاز بوده است. اولین شکل مبادله به نظر می‌رسد، دادن هدیه میان اعضای قبیله بود. علاوه بر مبادلات درون قبیله‌ای، مبادله برون قبیله‌ای نیز با مراسم خاص و توأم با اعتماد نسبی انجام می‌گرفت. از همین زمان مسئله ارزش مبادله‌ای کالاها و نسبتی که کالاهای مختلف باید با یکدیگر مبادله شوند به وجود آمد.

از خصوصیات دیگر این نظام اقتصادی، عدم وجود مالکیت فردی در مورد زمین بوده است. زیرا هدف از تولید، رفع نیاز و نه برای مبادله و کسب منفعت بود. همچنین، وظایف هریک از خانوارها در مورد تولید و سهم آنان از محصول به وسیله رئیس خانوار تعیین می‌شد و بر فرض امکان مالکیت فردی بر زمین،

چکیده

تهاجم مغول‌ها در قرن هفتم هجری پیامدهای بسیاری را به دنبال داشت. ویرانی بسیاری از شهرها و روستاها، کاهش جمعیت، کاهش تولید و فروپاشی اقتصادی، کاهش عایدات حکومتی و از بین رفتن نیروهای مولد جامعه، زوال تجارت و فروپاشی امور مالی از آن جمله بود.

غازان‌خان به عنوان هفتمین ایلخان مغول در ایران، وارث سرزمینی شده بود که ویرانی‌های بجای مانده از گذشتگان و اجدادش، وی را بر آن داشت تا به منظور دستیابی به اهدافش، گسترش قلمرو حکومت، تثبیت قدرت و ایجاد حکومت متمرکز و برتری در جهان اسلام، اصلاحات همه جانبه‌ای را آغاز کند.

پژوهش حاضر، کوششی است در باب بررسی پیامدهای تهاجم مغول‌ها به شهرها و نواحی ایران، و بدست دادن تصویری روشن از زمینه‌های اصلی بروز بحران در زندگی روستایی و شهری دوره مغول و به دنبال آن اصلاحات و اقدام‌های غازان‌خان برای بازگرداندن ایران به وضعی مطلوب تا هم حکومت مرکزی را تقویت کند و هم با پرکردن خزانه مملکت چند صباحی بیشتر در قدرت باقی بماند.

به همین منظور، برای تدوین پژوهش از روش توصیفی و تحلیل تاریخی استفاده شده است، در نتیجه، ابتدا وضعیت اجتماعی و اقتصادی روستاها و شهرهای ایران در دوره مغول توصیف شده و آنگاه اصلاحات و اقدام‌های غازان‌خان در حوزه مناسبات روستایی و شهری مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

شهرهای ایران به دنبال تهاجم مغول‌ها ویران و مناسبات شهری در آن رو به زوال و نابودی گذاشت.

جمعیت شهری کاهش چشمگیری یافت و شهرهای بزرگ به شهرهای کوچک و شهرهای کوچک به روستا و ده تبدیل شدند. البته در بعضی مناطق با موارد استثنایی نیز رو برو هستیم، از جمله شهر تبریز و مراغه به

دلیل پایتخت بودن نه تنها ویران نشدند، بلکه رشد قابل توجهی نیز داشتند. به دنبال کاهش جمعیت،

کاهش تولید شهری، از دیگر پیامدهای این تهاجم بود. صنایع و کارگاههای تولیدی به دلیل فقدان نیروی

کار و ناامنی بازارها تعطیل شدند، و لذا تولید شهری جای خود را نه به طور کامل به تولید طبیعی و

عشایری داد. این امر نه تنها کمکی به مناسبات روستایی و شهری نمی‌کرد بلکه در جهت نابودی آن پیش

می‌رفت و سبب تسلط هرچه بیشتر جمعیت کوچرو بر روستاها و شهرها می‌شد. هرچه بر روند گسترش

تضاد بین کوچروها و یک‌جانشین‌ها افزوده می‌شد، عایدات حکومتی کاهش چشمگیرتری پیدا می‌کرد.

وجود انواع و اقسام مالیات و عوارض در این دوره نه تنها بر عایدات حکومتی نمی‌افزود، بلکه با نبود

قوانین مدون و مدیریت امور مالیاتی و زیاده ستانی‌های حکام و عوامل مالی، به عاملی مخرب و تشدید کننده بحران اقتصادی تبدیل شده بود .

در چنین شرایطی غازان خان چاره‌ای جز اصلاحات نداشت. برای نیل به این منظور اصلاحاتی را در زمینه‌های قضایی، دیوانی، لشکری، مالی و مالیاتی، یکسان‌سازی اوزان و مقادیر ، اصلاح نظام پولی و اصلاح فرهنگی آغاز کرد. اصلاح در برخی حوزه‌های قوانین و مقررات و افزایش عایدات و تولید اقتصادی و ادامه روند آن بعد از غازان خان همراه با دستاوردهای خوبی بوده است، اما با وجود این موفقیت‌ها ، شاهد ناکامی اصلاحات در زمینه‌های گسترش مناسبات شهری و شهرنشینی و اصلاح روابط بین کوچه‌ها و یک‌جانشین‌ها، هستیم .

کلید واژه گان :

مغول ، غازان خان ، اصلاحات اقتصادی ، شهر، مناسبات شهری ، مناسبات کوچه‌رویی، مناسبات روستایی

مقدمه:

دوره حاکمیت یابی مغولان و تشکیل حکومت ایلخانی در ایران یکی از دوره های مهم و سرنوشت ساز تاریخ این کشور محسوب می شود. تهاجم مغولان برای نواحی عمده ای از ایران سرنوشت شومی را به ارمغان آورد و مناطقی آباد و پیشرفته را به ویرانی و تباهی کشاند و حیات روستایی و شهری ایران را دستخوش انحطاط کرد. پس از فرونشستن غبار حملات مغول ها، نابسامانی های سیاسی ناشی از شیوه حکمرانی مغولان به کشمکش های نظامی و ظهور نارضایتی های داخلی انجامید. عدم توجه حکام مغول به ساختارهای سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی موجود جامعه، بر دامنه ویرانی ها و انحطاط حیات شهری ایران افزود.

مغولان در جریان ورود و استقرار خود در ایران، نظام اجتماعی کوچرویی را که نسبت به تجربه اجتماعی ایرانیان در شرایط بسیار ابتدایی تری قرار داشت مسلط کردند. این نظام بیش از هر چیز وابسته به آب و مراتع بود، که آنان را به عنوان یک نیروی بیابانگرد، به ناچار از نقطه ای به نقطه ای دیگر می کشاند، و لذا هرگونه مانع و سدی را که در مقابل خویش می دیدند، بدون توجه به تبعات و پی آمدهای آن نیست و نابود می کردند.

پس از غلبه مناسبات ایلاتی و کوچرویی بر مناسبات یک جانشینی، شهرها در ایران از پیشرفت بازماندند. با آنکه حکام مغول تا دوره غازان خان اقدام های مؤثری را در جهت تغییر این شرایط به نفع جوامع شهری و روستایی صورت ندادند، اما ایلخان مزبور و وزیر او رشیدالدین فضل الله با درک درست از زمان و مکان و این که سیاست های پیشین مغولان، که بر مناسبات ایلی و کوچرویی تکیه داشت، در مقابل ساختار و سنت های حاکم بر ایران و مناطق متصرفی آنان به شدت ضعیف می باشد، اصلاحاتی را در حوزه اقتصاد روستایی و شهری طراحی و اجرا کردند. برای بررسی و فهم ماهیت و جهت گیری برنامه های اصلاحی مورد بحث، بایستی زمینه هایی را که سبب ساز این تغییر در سیاست ایلخانان شده است مورد توجه قرار گیرد.

مسئله پژوهش: براساس طرح موضوع فوق مسئله اصلی تحقیق حاضر به موضوع ارتباط زمینه های بروز بحران در اقتصاد شهری دوره مغول و راه حل های موجود در برنامه اصلاحی غازان خان برای رفع آن مشکلات مربوط می شود.

سؤالات پژوهش : ۱. زمینه‌های اصلی بروز بحران در زندگی شهری دوره مغول تا عهد غازان خان چه بود؟
۲. غازان خان با چه تدابیری در صدد چاره‌جویی برای رفع آن عوامل برآمد. ۳. میزان کارآمدی و تأثیرگذاری برنامه‌های اصلاحی غازان خان در زمینه احیای مناسبات شهری تا چه حدی بوده است؟
فرضیه های پژوهش: ۱. کاهش جمعیت و تولید و گسترش تضاد بین زندگی کوچرویی با مناسبات روستایی و شهری و نظام مالیاتی مغولان , منجر به بروز بحران در زندگی روستایی و شهری دوره مغول بوده است. ۲. غازان خان با انجام اصلاحاتی در زمینه های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و سیاسی نظامی در صدد رفع بحران های موجود برآمد. ۳. غازان خان با اجرای اصلاحات فوق , تغییراتی را در جهت احیای مناسبات روستایی و شهری ایجاد نمود.

اهداف پژوهش : ۱. تلاش در جهت تعیین نتایج و پیامدهای هجوم مغولان به ایران در حوزه اقتصاد شهری.
۲. تبیین وضعیت رویارویی دو نظام کوچرویی و یک‌جانشینی. ۳. بررسی فرایند گذار شیوه حکمرانی و اندیشه‌های غالب بر مغولان به حکمرانی و طرز تفکر ایرانی. ۴. تبیین برنامه اصلاحی غازان خان در حوزه اقتصاد شهری.

اهمیت پژوهش: موضوع حاضر از چند جهت قابل بررسی و حائز اهمیت است. این موضوع ابتدا از نظر اوضاع اقتصاد شهری ایران عصر مغول و سپس توسعه این طرح در بین سایر رشته‌های موضوعی مورد مطالعه عهد مغول در خور توجه است. اهمیت این امر از آنجایی معلوم می‌شود که نظام اقتصادی خاصی در ایران شکل می‌گیرد و تا مدت‌های مدیدی در ایران (به طور تقریبی تا عصر قاجار) ادامه می‌یابد. از لحاظ اقدام‌ها و اصلاحاتی که توسط غازان خان و رشیدالدین فضل الله به اجرا در آمد، و تأثیراتی که بر اقتصاد شهری ایران برجای گذاشت، و مهم‌تر از همه ضرورت‌های فهم موانع توسعه نیافتگی تاریخی ایران قابل توجه و تأمل است.

پیشینه پژوهش : تحقیقی که به صورت ویژه به بررسی تأثیر اصلاحات اقتصادی غازان خان بر شهرهای ایران بپردازد وجود ندارد. اما پیرامون وضعیت اقتصادی ایران در دوره مغول و یا اصلاحات غازان خان، تاکنون آثار چندی در داخل و خارج از کشور به رشته تحریر در آمده است که از آن جمله می‌توان به تاریخ مغول در ایران تألیف "برتولد اشپولر"، دین و دولت در ایران عهد مغول تألیف "دکتر بیانی" و تاریخ مغول تألیف "عباس اقبال" اشاره کرد. هیچ‌کدام از آثار فوق به طور اختصاصی به وضعیت شهرهای ایران در آن دوران،

یا تأثیر اصلاحات غازان خان بر شهرها نپرداخته است. بررسی کتاب شناسی این آثار در صفحات بعدی خواهد آمد. کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول اثر "و. و پطروشفسکی" با آنکه مباحث بیشتری از سایر کتاب‌های یاد شده در خصوص اقتصاد ایران عهد مغول در بر دارد، اما بیشتر مباحث آن به مسائل روستائینی و اقتصاد کشاورزی آن دوران اختصاص یافته و مباحث آن بر وضعیت اقتصاد شهری آن دوره معطوف نیست. با این وجود اثر فوق به خوبی زمینه‌های بروز بحران اقتصادی در ایران عصر مغول را مورد توجه قرار داده و به اصلاحات اقتصادی غازان خان و تأثیر آن بر احیای کشاورزی ایران پرداخته است که از حیث پژوهش ما ارزشمند و قابل تأمل است. اثر دیگری که از حیث بررسی اصلاحات غازان خان و همچنین مسائل روستاها و شهرهای ایران عصر مغول دارای اهمیت می باشد کتاب مالک و زارع در ایران تألیف «خانم لمبتن» است فصل چهارم این کتاب با عنوان مغول و دست برداشتن آنان از سنت به برخی از مناسبات حیات روستایی و شهری ایران پرداخته و این دوره تاریخی را از دورانی که بیش از همه در رکود کشاورزی و در نتیجه موجب گسترش زمینهای بایر شده است، یاد می کند. از جمله مباحث مورد توجه و قابل اعتنا در این اثر، بررسی وضعیت ملکداری و کشاورزی و به دنبال آن وضع مالیاتی ایران و اثرات نامطلوب آن بر روستاها و شهرها می باشد. در نتیجه تغییرات سیاسی و اقتصادی مزبور، غازان خان را بر آن داشت تا یک رشته اصلاحات را آغاز نماید.

این کتاب مورد انتقاد شدید پطروشفسکی قرار گرفته است. زیرا نویسنده مالک و زارع وضع روستاییان ایران را تا آغاز قرن سیزدهم میلادی، قابل تحمل دانسته و معتقد است، تنها غلبه مغول تعادل میان طبقات مختلف جامعه را برهم زد و رسم و سنت کهن خود مختاری جماعات روستایی را بر انداخت. او همچنین وضع روستاییان ایران را در عهد خلفا کمال مطلوب می داند و حال آنکه قیامها و اعتراضات بزرگ روستاییان و سنگینی بار مالیاتها در آن زمان، خلاف آن را ثابت می کند. پطروشفسکی، درباره خود مختاری جماعات روستایی نیز کاملاً با لمبتن مخالف است و اعتقاد دارد که این خود مختاری، مدتها پیش از تهاجم مغول، بر اثر نه تنها فشار نظامیان اقطاع دار بلکه از هم پاشیدگی و تجزیه داخلی جماعات روستایی رو به انحطاط نهاده بود. (پطروشفسکی، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۱۰)

در جلد پنجم تاریخ ایران کمبریج بخش ویژه‌ای به اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره ایلخانان به قلم "پطروشفسکی" اختصاص داده شده است که در آن نویسنده به پی‌آمدهای حمله مغولان به ایران و

وضعیت شهرهای ایران در قرن هشتم هجری و همچنین اصلاحات غازان خان و ادامه روند انتقال موقت نقش سیاسی در کشور از مغولان صحراگرد به دیوانسالاری ایرانی که از همان روزهای نخست ورود مغولان و با به کارگیری خاندان های ایرانی دیوانسالار در کارهای اداری و اقتصادی، مانند خاندان جویینی، آغاز شده بود و تأثیر آن بر بهبود اقتصادی، بخصوص در زمینه کشاورزی می‌پردازد. پطروشفسکی در این بخش با بررسی نظام مالیاتی دوره ایلخانان و تأکید بر عوامل انحطاط اقتصادی ایران عصر مغول تلاش کرده تا نمایی از مناسبات اقتصادی این دوره را با کمک اطلاعات به دست آمده از منابع ترسیم کند. در این کار پی آمدهای تحولات سیاسی را بر این بخش از نظر دور نداشته است.

توجه به ساختارهای اجتماعی و اوضاع عمومی شهرها و روستاها و تلاش برای ترسیم هرم طبقاتی در این دوره نیز باعث شده است تا خواننده بتواند یک تصویر کلی از وضعیت اجتماعی در ذهن ایجاد کند. البته لازم به ذکر است، پطروشفسکی بر این باور است که تأثیر مخرب هجوم مغولان بر ساختار اجتماعی ایران، به مراتب کمتر از سازمان اقتصادی بوده است. پطروشفسکی در این تحلیل اول اینکه، به نوسان ارزش پول و روند ضرب سکه واحد در دوره حاکمیت ایلخانان توجه نداشتند، درحالی که یکی از ارکان اصلی اقتصاد، مسکوکات رایج در یک کشور است که هرگونه نوسان و تغییر در اوزان و عیار آن یکی از مهم ترین علل افت اقتصادی است. دوم اینکه، بین روند رشد اقتصادی در شهرهایی که به طور مستقیم مورد تاخت و تاز مغولان واقع شدند و شهرهایی که از تیررس حملات آنان به دور مانده و در سایه ارسال هدایا و قبول ایلی و پرداخت خراج از تبعات و پیامدهای ناگوار تهاجم در امان ماندند، تفکیکی قائل نشده است.

اثر دیگری که از جهت بررسی وضعیت شهرهای ایران در دوره مغول و ایلخانان اهمیت دارد، کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی تألیف «گای لسترنج»^۱ است که نویسنده در آن توصیف دقیق و گسترده ای از اوضاع جغرافیایی ایران و بین النهرین و آسیای مرکزی از آغاز ورود اسلام تا هجوم تیمور به دست می دهد. این کتاب نیز تنها به بخش کوچکی از موضوع مورد پژوهش این رساله اشاره کرده است.

«مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن» در دو جلد در سال ۱۳۷۹ از سوی دانشگاه شهید بهشتی منتشر گردید. هجوم مغول و پیامدهای آن عنوان سمیناری تاریخی بود که با همکاری گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی و سایر گروه های تاریخ در دانشگاه های تهران و شهرستانها در

1- Gay Lestrenj

خرداد ماه ۱۳۷۶ در دانشگاه شهید بهشتی برگزار گردید. مقالات ارائه شده در این سمینار در حوزه های مختلف تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی عصر مغول بوده است. در هر جلد منتشره از این سمینار ۲۹ مقاله به چاپ رسیده است که بعضی از آن مقالات از حیث پرداختن به مسائل مورد نظر در این پژوهش قابل توجه می باشد.

در سال های اخیر همایش ها و کنفرانس های متعددی در داخل کشور در زمینه بررسی ایران عصر مغول و ایلیخانان و با توجه خاص به شهرهای مهم این دوره، برگزار شده است. یکی از این همایش ها گنگره/حیای ربع رشیدی در تبریز بود که در آن مقاله های بسیاری در این خصوص ارائه شد ولی متأسفانه تنها چکیده مقاله های آن همایش منتشر شده است.

در سال ۱۳۸۲ پایان نامه ای تحت عنوان «رشد یا زوال شهرهای ایران در دوره ایلیخانی» توسط علیرضا خزایی، در مقطع دکتری دفاع شد که در آن نویسنده به وضعیت شهرهای ایران در قرون هفتم و هشتم هجری پرداخته است. از جمله نکته های قابل توجه در این پژوهش، ارائه عوامل تأثیرگذار دیگری علاوه بر حمله مغولان بر شهرهای ایران، همچون عناصر طبیعی، جاده های تجاری و موقعیت مذهبی به عنوان عوامل تأثیرگذار بر این ویرانی هاست. در نتیجه حمله های مغولان بر همه شهرهای ایران آثار یکسانی نداشته است و شهرهای ایران در این قرون دچار تغییرهای عمده ای شدند. براساس نتایج به دست آمده در آن پژوهش شهرهای بسیار به بزرگ و متوسط تبدیل شدند و در نتیجه، تعداد شهرهای بزرگ و متوسط افزایش داشته است. همچنین، شهرهای نواحی شرقی ایران دستخوش زوال و نابودی شده، و بالعکس شهرهای نیمه غربی شرایط مساعدی برای رشد و توسعه پیدا کرده اند. در پایان نیز با توجه به آمار حیات شهری ایران چنین نتیجه می گیرد که تعداد شهرهای زوال یافته به طور تقریبی با شهرهای رشد یافته در این دوره برابر است.

از این رو، با توجه به اهمیت مناسبات شهرنشینی در تاریخ ایران و خاصه تأثیر اصلاحات اقتصادی غازان خان بر حیات شهری ایران، انجام تحقیقی مفصل در این موضوع اهمیت پیدا می کند.

مفاهیم پژوهشی: مهم ترین مفاهیم پژوهشی در این تحقیق که احتیاج به تعریف و تبیین دارند عبارت اند از: مناسبات شهری، مناسبات کوچرویی، نظام روستایی، نظام شهری، نظام اقتصادی و اصلاحات اقتصادی.

از جمله مفاهیمی که در این پژوهش از آن استفاده شده، مناسبات شهری است. مهم‌ترین مسئله در حیات شهری وجود جامعه‌ای با ثبات و پایدار است که در آن مناسبات خونی و قبیله‌ای، ارتباط‌های خانوادگی و دودمانی هیچ جایی ندارند، و بر عکس، وجود اصناف و به تبع آن مقررات و قوانین مربوط به تقسیم کار، حضور گروه‌های مقنن و قانون‌گذار، تشکیل نهادهای مختلف، تکامل ابزارهای تولیدی، ورود به مرحله کالا و پول، رفتار براساس ملاک‌های منطقی و سود جویانه، پیدایش ذوق‌ها و هنرها و گروه‌های فن‌سالار و طبقات اجتماعی، گرایش به سمت آسایش طلبی و آرامش خاطر و فقدان روحیه جنگ طلبی، از ویژگی‌های عمده آن محسوب می‌شود.

البته لازم به ذکر است که پیدا شدن شهرها همواره با ضرورت‌هایی همراه است که از میان آن‌ها سه عامل، وجود تولید اضافی، مواد غذایی و رشد و برقراری نظام حمل و نقل و برخورداری از سطح معینی از پیشرفت‌های تکنیکی، اهمیت بیشتری دارند. این سه ضرورت از آنجا ناشی می‌شود که حرفه اصلی ساکنین شهرها دیگر تولید غذا نیست و باید به وسیله شبکه‌های حمل و نقل از مراکز تولید به آنجا حمل شود. علاوه بر اینها، برخورداری از سطح معینی از رشد صنعت دستی عاملی ضروری برای برطرف کردن احتیاج‌های جامعه شهری است

جنبه دیگر حیات شهری، دگرگون شدن نهادهای اجتماعی است که هرکدام از نظر شکلی یعنی سازمان و وظایف، اهمیت و اعتبار و همچنین ارتباط با یکدیگر حالتی به طور کامل اختصاصی به خود می‌گیرند. به همین خاطر، در مواردی دیده می‌شود که شهرها هرکدام دارای وظیفه یا وظایف معینی هستند و این وظایف در شکل و طرز ساختمان آن‌ها تأثیر عمیقی دارند.

مفهوم دیگر در این پژوهش مناسبات کوچ‌رویی است. کوچ‌نشینی یا کوچ‌رویی شیوه زندگی انسان‌هایی است که به طور معمول در چادر زندگی می‌کنند و اغلب آن‌ها در جستجوی چراگاه برای حیوانات خود از نقطه‌ای به نقطه دیگر می‌روند. واژه کوچ‌نشینی گاهی در مورد انسان‌هایی که محل اقامت و کار ثابتی ندارند و از یک منطقه به منطقه دیگر می‌روند به کار می‌رود که با مفهوم مورد نظر در این پژوهش تفاوت دارد.

محور اصلی زندگی کوچ‌نشینی صحرا و چراگاه و دامداری است. ظرفیت چراگاه، یعنی رابطه میان تعداد حیوانات و میزان علوفه موجود در مراتع، عامل تعیین‌کننده است. ساخت اجتماعی جامعه ایلی شامل، گروهی از انسان‌هاست که به زبان یا لهجه خاصی صحبت می‌کنند، صاحب فرهنگ مشترکی هستند که آن‌ها

را از سایرین متمایز می‌کند، دارای یک واحد اجتماعی منسجم هستند، احساس پیوستگی جمعی دارند، و زیر نام مشترک و مشخصی خوانده می‌شوند، یا خود را به آن نام می‌خوانند. از ویژگی‌های دیگر این اجتماعات، تفوق حالت پدرسالاری است. این اجتماعات حالت متحرک و اغلب مبارزه جویانه دارند که لازمه زندگی شبانی است. سوارکاری و جنگ‌جویی از فعالیت‌های رایج و درعین حال، از عوامل زمینه ساز اقتدار سیاسی آنهاست.

اقتصاد کوچ نشینی نه تنها مرحله بدوی اقتصاد کالایی را دارد، بلکه مجموعه نیازهای ابتدایی زندگی آنان را در برمی‌گیرد. تولید آنان به دو دسته مواد خام و ساخته شده تقسیم می‌شود. مواد خام اقتصاد ایلی شامل شیر، پشم و گوشت می‌شود. تولید ساخته شده نیز به گونه‌ای است که نیاز به سرمایه‌گذاری و تخصص ویژه و پیچیده ندارد و از تغییر شکل مواد خام حاصل می‌شود و احتیاجات عمده و ابتدایی ایل نشینان را فراهم می‌کند. چون قسمت بیشتر تولید به مصارف داخلی می‌رسد، یا در اختیار گروه‌های خویشاوند قرار می‌گیرد، بنابراین، مبادله یا فروش نقش چندانی ندارد و مناسبات اقتصادی آنان به صورت کالا به کالا با خویشان و بخش کوچکی نیز به کار تجارت می‌پردازند که تولید این نوع کالاها به ویژه در زمینه صنایع دستی به عنوان راهی در جهت تقویت اقتصاد معیشتی مورد توجه قرار می‌گیرد. وجود این نوع اقتصاد خود عاملی در گرایش به زندگی کوچ‌نشینی است. این اقتصاد ایجادکننده شیوه خاصی از زندگی است که به طور متوسط اجتماع آنها در کوچک‌ترین واحدهای اجتماعی و از جامعه‌های اولیه کشاورزی نیز به مراتب کوچک‌تر است.

نظام روستایی از اصطلاحات دیگری است که در این پژوهش از آن استفاده شده است. این نظام واحدی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی و مرکز تجمعی از مردم یکجانشین است که قسمت اعظم درآمد آنها از کشاورزی تأمین می‌شود و شرایط بالقوه‌ی خود کفایی را نیز در خود دارد. علاوه بر آن عرف به منزله مبنای تعیین کننده‌ی در تبیین مسائل و تعیین حدود بهره برداری و مالکیت اراضی و حل مشکلات تلقی می‌شود و مردم روستایی بی‌نیاز از مقررات مدون، در بسیاری از امور معضلات خود را از این طریق مرتفع می‌کنند.

نظام شهری اصطلاح دیگری است که در این پژوهش استفاده شده است. این نظام مجموعه‌ای از شهرهای وابسته به یکدیگرند که ساخت نظام سکونت‌گاه‌های شهری یک ناحیه، منطقه و سرزمین را پدید

می‌آورند. البته لازم به ذکر است که نظام شهری تنها به ساخت کالبدی مجموعه سکونت‌گاه‌های شهری محدود نمی‌شود، بلکه جریان‌ها و ارتباطاتی را در برمی‌گیرد که بین آن‌ها وجود دارد. این جریان‌ها عبارت‌اند از: جمعیت، سرمایه، عوامل تولید، عوامل فرهنگی، ایده‌ها، اطلاعات و نوآوری‌ها. از این‌رو نظام‌های شهری به طور مستمر خود را با تغییر ساختارهای شهری و ارتباطات خارجی آن‌ها انطباق می‌دهند. نظام اقتصادی، مفهوم دیگر در این پژوهش است که عبارت است از مجموعه مرتبط و منظم عناصری که به منظور ارزشیابی و انتخاب در زمینه تولید، توزیع و مصرف برای کسب بیشترین موفقیت فعالیت می‌کند. با این تعریف به آسانی می‌توان بین نظام اقتصاد شبانی (کوچ‌رویی) و نظام اقتصاد روستایی و شهری تفکیک قائل شد. اقتصاد کوچ‌نشینان براساس پرورش و نگهداری دام استوار است، اما با این حال بیشتر آن‌ها کم و بیش به فعالیت‌های کشاورزی نظیر زراعت و باغداری نیز می‌پردازند. اگر چه این امر در باره مغولان که مورد بحث ما در این پژوهش است، صادق نمی‌باشد. واحد تولید در بین کوچ‌نشینان خانوار است که یک واحد مصرف نیز هست و از خصوصیات بارز آنان به‌شمار می‌آید. تعیین وظایف اعضای خانوار و توزیع محصولات بر مبنای نیاز هریک از اعضای خانوار از اختیارات رئیس است که به شکل آمرانه انجام می‌گرفت.

فعالیت‌های اقتصادی در این نظام به طور تقریبی، به دامداری محدود می‌شد. صنعت نیز بسیار محدود و منحصر به تولید وسایل و ابزار ابتدائی بود. جنگ از عوامل مهمی بود که گاهی اوقات موجب پیشرفت صنعت می‌شد و به همراه خود تخصص در زمینه ابزار جنگی را به وجود می‌آورد، و عامل اسیران جنگی عامل مهم دیگری بودند که به انتقال روش‌های تولیدی در میان اقوام می‌پرداختند. بازرگانی به مفهوم امروزی وجود نداشت و هدف از مبادله، مازاد تولید و فقط رفع نیاز بوده است. اولین شکل مبادله به نظر می‌رسد، دادن هدیه میان اعضای قبیله بود. علاوه بر مبادلات درون قبیله‌ای، مبادله برون قبیله‌ای نیز با مراسم خاص و توأم با اعتماد نسبی انجام می‌گرفت. از همین زمان مسئله ارزش مبادله‌ای کالاها و نسبتی که کالاهای مختلف باید با یکدیگر مبادله شوند به وجود آمد.

از خصوصیات دیگر این نظام اقتصادی، عدم وجود مالکیت فردی در مورد زمین بوده است. زیرا هدف از تولید، رفع نیاز و نه برای مبادله و کسب منفعت بود. همچنین، وظایف هریک از خانوارها در مورد تولید و سهم آنان از محصول به وسیله رئیس خانوار تعیین می‌شد و بر فرض امکان مالکیت فردی بر زمین،